УДК 330:343.9

Т. В. Мельничук, канд. юрид. наук, асистент

Одеська національна юридична академія,
кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права,
вул. С. Варламова, 2, м. Одеса, 65009, Україна

ЕКОНОМІЧНА КРИМІНОЛОГІЯ: НА ШЛЯХУ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто перспективи формування та розвитку окремих кримінологічних теорій та окремих галузей кримінології, зокрема, економічної кримінології. Межі предмету економічної кримінології окреслюються трактуванням поняття економічної злочинності (злочинності у сфері економіки). Визначаються пріоритетні наукові напрямки досліджень у галузі економічної кримінології.

Ключові слова: економічна кримінологія, економічна злочинність, окремі кримінологічні теорії.

Кримінологія є відносно молодою комплексною наукою про злочинність, особу, що вчиняє злочини, причини та умови злочинності та заходи протидії їй. Формуючись на базі кримінальної антропології та кримінальної соціології, згодом вона набула самостійного статусу, утвердилися основні кримінологічні наукові школи та концепції. Тим не менш, сучасний стан цієї науки свідчить про динамічність та поступальність її розвитку. Окрім класичних елементів предмета кримінології, висловлюються пропозиції щодо розширення його меж, з'являється необхідність у систематизації накопичених знань про різновиди та форми злочинної діяльності. Таким чином, еволюціонування кримінології призводить до закономірного виділення загальної кримінології та окремих кримінологічних теорій середнього рівня, а також предметно споріднених галузей кримінологічної науки, однією з яких є економічна кримінологія.

На пострадянському просторі кримінологічні підгалузі почали виділятися з середини 70-х років XX століття. Значний вклад у розвиток вчення про структуру кримінології зробили, зокрема, російські вчені Д. А. Шестаков, В. А. Номоконов та А. І. Долгова.

У 1980–1990-х роках були сформовані такі окремі кримінологічні теорії, як сімейна кримінологія (Д. А. Шестаков), регіональна кримінологія (К. К. Горяінов), кримінологія засобів масової інформації (Г. Н. Горшенков), кримінологія жіночої злочинності (А. М. Антонян, В. А. Серебрякова), психіатрична кримінологія (С. В. Бородін, С. В. Полубінська) та інші. Подальший розвиток окремі кримінологічні теорії отримують у працях В. О. Тулякова (кримінологічна віктимологія), П. О. Кабанова (політична кримінологія), М. П. Клейменова (медична кримінологія, етнокримінологія), О. В. Старкова (кримінопенологія) та інші.

Слід визнати, що ідея започаткування та інституціоналізації економічної кримінології як окремої кримінологічної теорії та підгалузі кримінології, або навіть самостійної науки не нова. У свій час вона висувалась російськими вченими В. В. Колесніковим, О. В. Осипенко, підтримувалась українським вченим економістом Турчиновим В. О. Змістовного висвітлення проблематика передумов формування економічної кримінології дістала у роботі В. М. Поповича "Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки" (2001). Серед зарубіжних вчених найбільш відомими є праці Г. Беккера.

© Т. В. Мельничук, 2010

У площині розвитку кримінологічних досліджень основного предмета економічної кримінології — економічної злочинності — слід згадати наукові розробки українських вчених О. О. Дудорова, О. Г. Кальмана, Є. Л. Стрельцова, А. М. Бойка та інших.

Метою статті є окреслення проблематики концептуалізації економічної кримінології, визначення її предмета та напрямків розвитку.

Попри загальну тенденцію відставання соціально-правового контролю за злочинними проявами, ескалація злочинності в сучасному суспільстві стимулює пошук адекватних та, головне, результативних заходів стримання протиправної активності. Застосування таких заходів має будуватися на принципах наукової обґрунтованості, ефективності, економічної доцільності та суспільної виправданості. Це спонукає до більш активного використання можливостей кримінології у сферах законотворчої та правозастосовчої практики протидії злочинності. Саме розроблення концептуальних положень, що складають систему наукових знань про злочинність, закономірності її проявів та детермінаційного обумовлення у різних сферах суспільного буття, можливостей протидії має стати своєрідним містком до об'єднання зусиль вчених і практиків у вирішенні зазначених соціальних проблем.

Окрім того, кримінологія відіграє провідну методологічну роль щодо інших галузей кримінального циклу. "Якщо універсальним критерієм істинності й цінності права є практика, то в даному контексті кримінологічна практика є критерієм істини кримінально-правової практики" [1, 99].

Внаслідок бурхливого розвитку злочинності, який ми спостерігали після розпаду Радянського Союзу, та відповідного активного розвитку наукових розробок криміногенних проявів, постала проблема структуризації та систематизації отриманих наукових надбань.

Так, за соціальними сферами життєдіяльності у структурі кримінології була виділена група галузей та окремих кримінологічних теорій, щодо яких наявна значна кількість проведених досліджень, наукової та навчальної літератури: сімейна кримінологія, політична, екологічна, електоральна, військова, медична кримінологія, кримінологія масових комунікацій, кримінотеологія та інші [2, 28].

Поміж ними окремого розгляду отримала також економічна кримінологія [3]. Наукові досягнення щодо розуміння економічної злочинності та відмежування її від суміжних понять, вивчення кримінологічних показників стану цього виду злочинності, дослідження детермінаційного комплексу економічних злочинів, тінізації економічних відносин, проблем та напрямків протидії злочинності у внутрішньодержавній та зовнішній економічній сферах [4] дають підстави говорити про концептуалізацію економічної кримінології та її відносну самостійність у межах загальної кримінології.

Разом з тим слід відмітити відсутність одностайності серед науковців у визначенні статусу економічної кримінології. Одні без наукового пояснення причин та виділення критеріїв вважають, що вона, як і інші самостійні напрямки кримінологічних досліджень, що сформувалися у процесі історичного розвитку, є окремою кримінологічною теорією [5, 516], інші — галуззю [6, 29–32] (підгалуззю) [7] кримінологічних знань, у третьому випадку ототожнюються окремі кримінологічні теорії та кримінологічні галузі [8, 17]. У результаті цього виникає ланцюг інших закономірних запитань, зокрема, якими мають бути об'єктивні наукові критерії визначення статусу економічної кримінології у структурі загальної кримінології.

За деякими даними, теорії "середнього рівня" ("theories of the middle range") — це організована за правилами побудови наукової теорії сукупність концептуальних, методолого-методичних і мовних засобів, покликаних забезпечити процедури переходу від теоретичного рівня знання до емпіричного і назад в межах тієї або іншої виділеної (локалізованої) наочної (проблемної, тематичної) галузі досліджень [9].

У сучасній кримінологічній науці під окремою кримінологічною теорією (концепцією) прийнято розуміти різновид пізнання відособлених її Особливою частиною окремих видів злочинності, їх причин, особистості злочинця, що вчиняє злочини даного виду, і заходи запобігання конкретному виду злочинності [10], які в реальній дійсності утворюють єдиний системний об'єкт наукового пізнання [11, 79].

Таким чином, в якості окремої кримінологічної теорії економічна кримінологія означала б своєрідне пізнання криміногенних економічних явищ за допомогою особливих теоретико-емпіричних методів. На противагу цьому, аналіз сучасних розробок економічної злочинності та її окремих елементів дозволяє говорити про формування економічної кримінології як відносно самостійної міждисциплінарної галузі, що використовує інструментарій права та економіки та має особливий, притаманний лише цій науковій галузі предмет. А саме своєрідність предмета є тим критерієм, що дозволяє виокремлювати самостійні наукові напрямки.

А. А. Крилов предметом економічної кримінології вважає економічні відносини, пов'язані з протиправними діями людей, які беруть участь в економічних процесах [12].

В. М. Попович надав більш широке трактування предмета економічної кримінології та визначив економічну кримінологію як економіко-правову науку, об'єктом дослідження якої є економіко-правові, організаційно-управлінські, технічні, технологічні відносини, пов'язані з: пізнанням структури, закономірностей, технологій, причин та умов виникнення і діапазону розповсюдження кримінальних джерел тіньової економіки; формуванням особи тіньовика-делінквента, типізацією осіб-суб'єктів кримінальних тіньових відносин; методами і методиками економіко-кримінологічного моніторингу різнорівневих і різнопрофільних кримінальних джерел тіньової економіки та механізмів кримінальної тінізації цивільного обороту речей, прав, дій, а також закономірностей, форм і засобів створення організаційно-правової інфраструктури попередження економічної злочинності та детінізації фінансово-господарських відносин [7].

Не применшуючи слушність та цінність наведених трактувань, вважаємо, що межі предмету економічної кримінології залежать від трактування поняття економічної злочинності (злочинності у сфері економіки), від того, який зміст у нього вкладається та які сфери воно охоплює [13]. Складність проблеми полягає в тому, що до цих пір не існує однозначного підходу до визначення цієї категорії, що можна пояснити відсутністю кримінально-правового (легального) визначення поняття "економічна злочинність".

На ряду з цим поняття "економічна злочинність" останнього часу увійшло в широкий науковий обіг і використовується в дослідженнях з кримінального права, кримінології, криміналістики. Використовується цей термін і в офіційних статистичних даних про стан злочинності. У правоохоронних органах, зокрема, в системі МВС України, існують відділи та управління по боротьбі з економічними злочинами; саме існування економічної злочинності визнається практично на всіх рівнях, а теоретично не існує єдиної думки з цього приводу, відсутнє чітке законодавче закріплення цього поняття. Спеціалісти Департаменту інформаційних технологій МВС України вказують на невирішеність цього питання як нагальну проблему, що потребує обговорення та вирішення для усунення неповноти або перекручування облікових даних. На даний момент вони ґрунтуються на Вказівці № 12–157 окв. щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки від 02.06.2004 р.

Така невизначеність та підміна понять дезорієнтує правоохоронну практику, ускладнює ведення статистичного обліку, унеможливлює правильне порівняння статистичних даних. На основі суперечливих визначень цього поняття неможливо досить чітко визначити зміст економічної кримінології та напрямки попередження злочинності у сфері економіки.

Як вказує В. Тацій, проблема економічних злочинів виникла у зв'язку з реформуванням "соціалістичної економіки" в економіку ринкову. Дуже швидко виявилося, що частина представників цих "суб'єктів" у взаємодії з службовими особами певних сегментів державного апарату стала вдаватися до злочинного збагачення, використовуючи ринкові механізми. Для протидії цьому явищу у кримінальне законодавство у спішному порядку почали вноситися зміни. Таким чином, поряд з "традиційними" злочинами з'явилися нові їх різновиди, обумовлені ринковими перетвореннями. Виникла нагальна потреба теоретичного осмислення якісних змін у характері злочинності, точного визначення не тільки кримінально-правових, але й інших (цивільно-правових, господарсько-правових, фінансово-правових) засобів впливу на неї, реформування контролюючих і правоохоронних органів, розробки ефективних методик розслідування [14].

Кримінально-правовий аспект поняття економічних злочинів полягає у визначенні видів злочинів, які родовим об'єктом зазіхання мають економічні відносини. Таке визначення має на меті відповідну систематизацію злочинів у кримінальному законодавстві, що має фундаментальне значення. У цьому плані економічні злочини розглядаються як передбачені кримінальним законом діяння, спрямовані на порушення відносин власності (майнові відносини) та існуючого порядку здійснення господарської діяльності [15, 121]. Такий підхід, зокрема, було використано при структуруванні Кримінального кодексу Російської Федерації 1996 р., у якому в окремий розділ (розділ VIII "Злочини в сфері економіки") було об'єднано злочини проти власності (гл. 21), злочини в сфері економічної діяльності (гл. 22) і злочини проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях (гл. 23).

Кримінологічний аспект полягає у дослідженні економічної злочинності як масового негативного явища в його кількісних та якісних вимірах, зв'язку з іншими злочинами та проявами девіантної поведінки. Злочини у сфері економіки поєднує корисна мотивація та об'єкт посягання — законна діяльність з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання товарів і послуг, тому така діяльність, як наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, хоч і пов'язана з отриманням прибутку, але не належить до економічних, а становить частину тіньової економіки.

До числа економічних слід відносити не просто злочини, які вчиняються у сфері економіки, а ті, які вчиняються суб'єктами економічних відносин у зв'язку із безпосереднім здійсненням економічної діяльності.

У числі найбільш актуальних завдань розвитку кримінологічної науки сьогодні на перший план висувається визначення пріоритетних наукових напрямів досліджень у галузі економічної кримінології. Розробка теорії економічної кримінології передбачає, на думку С. С. Колесникова, зосередження уваги вчених на наступних завданнях: комплексне вивчення особи економічного злочинця, включаючи, наприклад, формування кримінологічного портрета бізнесмена-делінквента; характеристика причинного комплексу економічної злочинності, у тому числі аналіз системи соціальних протиріч, що детермінують злочинну поведінку у сфері економічної діяльності (феномен аномії та ін.); формування концептуальних основ політики загальносоціальної та спеціальної превенції злочинності у сфері економічної діяльності, наукове обґрунтування заходів по витісненню і (або) елімінуванню видів девіантної та делінквентної поведінки у сфері підприємництва; вивчення характеру та рівня віктимологічної уразливості сфери економічної діяльності, формування віктимологічних ознак ключових груп її суб'єктів та ін. [16].

Разом із здавалося б позитивними задатками розвитку підгалузей кримінології існує ряд проблем, вартих розгляду. Основна стосується доцільності дроблення загальної кримінології та виділення у ній окремих кримінологічних теорій, галузей, статусу окремих кримінологічних теорій та співвідношення (узгодження) загальнотеоретичних кримінологічних розробок і окремих теорій. Тим не менш, загострення криміногенної обстановки у сфері економіки привертає увагу вчених та

практиків, а сучасні наукові дослідження свідчать про необхідність структурування та систематизації кримінологічних знань про економічну злочинність в межах окремої галузі — економічної кримінології.

Література

1. Джужа О., Кирилюк А. Сучасний погляд на розвиток кримінології // Право України. — 2003. — № 2. — С. 97–101.

2. Кабанов П. А. Криминологическая таксономия: понятие, содержание, таксономические единицы и основания их группировки // Криминологический журнал БГУЭП. — 2007. — № 1–2 (1). — С. 25–29.

3. Див., наприклад.: Колесников В. Основы экономической криминологии // Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / Под ред. проф. Д. Шестакова. СПб., 2003. — С. 199; Попович В. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія. — Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. — 524 с.

4. Див., наприклад, Кальман О. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право". — Х., 2004. — 40 с.; Бойко А. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія. — Львів, 2008. — 380 с.; Стрельцов Е. Экономическая преступность в Украине: Курс лекций. — О., 1997. — 570 с.

5. Старков О. В. Истоки новых направлений в криминологии// Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон / Под ред. проф. А. Долговой. — М., 2001.

6. Шестаков Д. Криминология: новые подходы к преступлению и преступности: криминологические законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире: учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В. Сальникова. — СПб.: "Юридический Центр Пресс", 2006. — 561 с.

7. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія. — Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. — 524 с.

8. Бурлаков В. Н. Предмет, система и развитие криминологии: Система курса криминологии // Криминология: Учебник для вузов / Под ред. В. Бурлакова, Н. Кропачева. — СПб., 2003. — 212 с.

9. Термін був уведений в науковий обіг у 1947 році Р. Мертоном. Див. В. Абушенко у Социология: Энциклопедия / Сост. А. Грицанов, В. Абушенко, Г. Евелькин, Г. Соколова, О. Терещенко. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1312 с.

10. Горшенков Г. Н. Криминологический словарь. — Сыктывкар, 1995. — С. 28–29; Криминология: Словарь / Под общ. ред. В. Сальникова. — СПб., 1999. — С. 64–65.

11. Хохряков Г. Криминология: Учебник / Отв. ред. В. Кудрявцев. — М., 1999. — 320 с.

12. Александрова Н., Бурлаков В., Шестаков Д. Проблемы экономической криминологии // Правоведение. — 1998. — № 1. — С. 221–227.

13. Бурлаков В. зазначає, що у вітчизняній кримінології до початку 70-х років в підручниках з кримінології економічна злочинність взагалі не розглядалася як самостійний об'єкт злочину, оскільки була "розчинена" серед розкрадань соціалістичного майна, корисливих господарських і посадових злочинів, і лише з початку 90-х рр. цей вид злочинності під своєю назвою з'являється в змісті підручників. Див. Александрова Н., Бурлаков В., Шестаков Д. Проблемы экономической криминологии // Правоведение. — 1998. — № 1. — С. 221–227.

14. Тацій В. Боротьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрямок діяльності правоохоронних органів // Вісник прокуратури. — 2002. — № 1 (13). — С. 13–18.

15. Стрельцов Е. Л. Экономическая преступность в Украине: Курс лекций. — Одесса, 1997. — 320 с.

16. Зарубежная и российская криминология сегодня / В. Бурлаков, Я. Гилинский, А. Сморгунова, Д. Шестаков // Правоведение. — 2000. — № 4. — С. 234–240.

Т. В. Мельничук, кандидат юридических наук, ассистент

Одесская национальная юридическая академия,
кафедра криминологии и уголовно-исполнительного права,
ул. С. Варламова, 2, г. Одесса, 65009, Украина

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КРИМИНОЛОГИЯ: НА ПУТИ К КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Развитие преступности и увеличение масштабов криминогенных угроз послужило мощным толчком к активизации криминологических исследований и, как результат, к обособлению научных направлений с относительно однородным предметом — отдельным видом преступной деятельности. Экономическая криминология проходит процесс становления, определения статуса и предмета изучения. Границы предмета экономической криминологии определяются пониманием преступности в сфере экономики.

Ключевые слова: экономическая криминология, экономическая преступность, частные криминологические теории.